Валерій Саєнко
смт. Меджибіж

У ПОШУКАХ СПОЛІЙ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Не зважаючи на існування у часи Золотої Орди великої кількості культових споруд – мечетей та кешеней, що широко відображено у топоніміці, збереглося їх відносно мало. Вони розбиралися і потім цегла та кам'яний декор використовувалися у якості будівельних матеріалів. Якщо на захід від Дніпра золотоординські пам'ятки кінця XIII – першої половини XIV ст. добре відомі на території Молдови та до середньої течії Південного Бугу, то північніше вони не фіксуються. Однак, можна сподіватися на їх відкриття у майбутньому. Також звертає на себе увагу використання в цьому регіоні в XVII-XVIII ст. квадратної тонкої цегли золотоординського стандарту, що може бути імітацією більш ранніх зразків.

Споруди чисельних золотоординських міст та поховальні мавзолеї того періоду збереглися на сьогодення у відносно невеликій кількості, зараз вони фіксуються головним чином у вигляді археологічних залишків нижніх частин об'єктів або ж відомі через наступне використання будівельних матеріалів з цих споруд. Частини середньовічних колон можна помітити, наприклад, у кладках генуезької фортеці у Солдайі (Верхня башта), оброблені камені вмуровані у стіни Кафи. Зрештою, така будівля, як «мечеть Узбека» у Старому Криму, не цілком автентична і різьблені елементи теж є, власне кажучи, споліями – використаними деталями іншої зруйнованої мечеті, розташованої десь поруч [1, с. 253]. Хоча, нібито, відновлення споруди слід би було чекати на старому сакральному місці. В свою чергу, і в золотоординські міста Поволжя вивозились з Надчорномор'я мармурові деталі колон, античні плити з написами.

Слово «сполії» у первинному стародавньому значенні (лат. spolia) підкреслювало символічну сторону вторинного використання архітектурного декору в якості трофеїв. Але хоча така традиція й зберігалася (під час Східної війни британці вивозили з Криму стародавні плити з написами), акценти часто змінювалися у бік простого утилітаризму, тож каміння та цегла зруйнованих будівель масово потрапляли у кладки стін, до фундаментів та бруківок. Споруди поволжських міст були розібрані; зокрема, золотоординські столиці з XVII ст. давали будівельні матеріали для облаштування Астрахані. Така ж доля спіткала і залишки подніпровських міст. На запит російських військово-адміністративних представників, чи можна добувати будівельний матеріал з руїн «татарських» міст в долині Конки, козацька канцелярія відповідала, що ті руїни давно їм відомі і призначені для церкви Святої Покрови. Втім, потім вони широко використовувались для будівництва найближчих фортець Нової Дніпровської лінії.

Тобто сполії у сучасному розумінні можливо розподілити на кілька груп за тогочасним призначенням: власне «трофеї», матеріали для реконструкції поруйнованого, використання їх як символіки зв'язку часів, декоративні та прості будматеріали.

У Надчорномор'ї існування золотоординських міст довгий час ігнорувалося та замовчувалося. Як саме виникали золотоординські міста, наскільки вони були зобов'язані своєю появою виключно торгівельній ініціативі, як ці події в різні часи спрямовувалися і керувалися хансьокою адміністрацією, відомо відносно небагато. Загалом вважають, що міська та кочова цивілізації нібито знаходились у стані гострої конфронтації [2, с. 17].

В радянській історіографії післявоєнного періоду усі головні акценти були переведені на вивчення слов'янської археології та етногенезу руского (resp. російського) народу, відповідно, різноманітні пам'ятки визначалися як слов'янські [3, с. 111-116]. Наприклад, так характеризували результати розкопок поселення XIII-XIV ст. біля переправи через Дніпро на о. Хортиця.

Але і в новітній літературі можна зустріти визначення цих міст на території Молдови та України – з мавзолеями, цегляними банями, тандирами та керамічними водогонами – як «так звані золотоординські міста».

На лівобережжі Дніпра першим найбільш дослідженим стало місто в заплавах Великого Лугу на Великих Кучугурах. Його руїни згадувались з кінця XVI ст., а у 1952 р., перед затопленням водосховища, там були проведені археологічні дослідження.

Іншим значним лівобережним містом був урбаністичний конгломерат на берегах судноплавної в цій частині течії р. Конка. За письмовими джерелами воно відоме з XVII ст. вже як покинуте і зруйноване. Чисельні залишки мавзолеїв та мечетей описував місцевий краєзнавець Ю. Лутай, а золотординьску належність цього міста визначив у 1960-х рр. В. Г. Фоменко. Проте широко оприлюднити це не було можливим, і його стаття опублікована лише нещодавно [4].

Так само, знайдена там архітектурна деталь типового сельджукського стилю – візитної картки золотоординського періоду у Надчорномор'ї – вапнякова плитка трикутної форми, була трактована як більш пізня і невиразно визначалася «татарською», судячи з місця її розташування в експозиції Запорізького краєзнавчого музею. В останні роки М. В. Єльніковим досліджувалася цегляна будівля на кам'яному фундаменті, декорована мозаїкою. Я вже висловлювався з приводу того, що коли експедиція розкопує споруду протягом чотирьох сезонів і не може знайти кут, то та повинна бути круглою (або ж октогональною). Це й підтвердилося під час наступних робіт – будівля виявилася восьмикутною в плані.

У с. Юрківка знайдена й інша деталь сельджукського стилю – капітель колони, опублікована нами [5]. Як зазначалося, вона пізніша за відомі аналогії кримських капітелей першої половини XIV ст. Зараз я схиляюся до того, щоб датувати її десь в межах XV ст. На користь цього свідчить те, що вона більш спрощена у порівнянні з попередніми виробами – рослинний фриз вже одноярусний, а не двоярусний, орнамент має нерегулярний характер і демонструє впевненість у імпровізаціях, яка повинна б виробитися через довгий шлях тиражування чисельних зразків. У якості аналогії, що має точне датуванням, як на мій погляд, можливо навести плиту 1459 р. феодорійської фортеці Фуна з монограмами (теж сполія – був використаний мусульманський надгробок) – там такий же нерегулярний орнамент.

Деякі автори воліють називати цей архітектурний стиль пізньовізантійським. Те, що він зветься «сельджукським», є певною мірою метафорою, але сталою і загальновизнаною. Цей термін свого часу намагався критикувати І. А. Орбєлі, посилаючись на те, що не етнічні тюрки займалися декоративним каменярством, а натомість, як відомо, серед ремісників було багато вірмен. Зазначимо мимохідь, що на Поніззі вірменська діаспора утворилася ще у XIV ст., будувалися й церкви (у м. Кам'янці – зараз вона Миколаївська православна), але типових оздоб сельджукського стилю там немає. Характерне забарвлення надали архітектурі, скоріше, передньоазійські мотиви, і те, що працювали безпосередньо вихідці з Сирії, що видно з підписів майстрів.

А. А. Шарибжанова [6, с. 162] пише про мистецтво Конійського султаната як про локальний варіант сельджукського стилю – нами розглядаються саме його прояви.

Малоазійські мотиви характерні для архітектури Криму, Булгару, Буджаку (Старий Орхей), але в містах Поволжя їх нібито немає. В мусульманський Булгар малоазійське мистецтво приходить ще в домонгольський період. У зв'язку з цими процесами цікавими є християнські храми північно-східної Русі – у м. Суздаль собор Різдва Богородиці (датується 1225 р.) та у м. Юр'єв-Польський Георгієвський собор (1230-1234 рр.) з деякими типовими елементами оздоблення вже сельджукського типу.

Що стосується впливу золотоординського художнього ремесла на західноукраїнські землі, то мотиви сельджукського стилю повторюються у XVI ст. на Поділлі, Волині та у Галичині на кахлях і, що цікаво, в іконопису.

Початок функціонування обох вище згадуваних міст за Дніпровими порогами традиція пов'язує з діяльністю темника Мамая. Зазначеному періоду нібито не заперечує і нумізматичний та речовий матеріал.

Місто на Кучугурах, треба думати, було знищено 1395 р. під час походу еміра Тимура, спрямованого з Середньої Азії у Поволжя, Надчорномор'я і далі на північ – війська дійшли до м. Єлец. Еріх Ляссота у 1594 р. наводив сучасну назву цього міста – Kurzemal, що, як видається, повинно б означати «злостива, проклята земля» [7, с. 227]. Можливо, життя там не відродилося через епідемічну хворобу, виходячи з чисельних знахідок залишених речей. У степу пандемії чуми відбувалися у 1346-1349, 1364, 1374, 1395 рр. Остання з них, разом

з руйнацією, могла покласти край квітучому місту.

Місто ж на Конці, знаходячись на шляху з Криму на північ, до Москви, за моїми припущеннями, продовжувало існувати у XV ст. На його історії не могли не позначитися різні зовнішні вектори, зокрема, литовсько-руський, великоординський та феодорійський, а потім турецький та ранній козацький.

Оскільки «князівство» Феодоро вже у 1320-х роках досягло успіхів у боротьбі з генуезцями, то своїми фортецями повинно було контролювати дороги з Криму, але відносини Феодоро навіть з найближчим населенням (аланським або алано-готським) північної частини гір та рівнинним передгір'ям є мало дослідженими. Гірська фортеця біля с. Межгір'я Білогорського району відома, здається, лише грабіжникам старожитностей. Я оглянув цю понівечену ямами пам'ятку 2013 р. та сфотографував там відкопану восьмигранну вапнякову колону.

Інша цікава місцина – поле на південь від с. Ароматне, – схоже, що використовувалось як велике торжище в передгірській частині, і феодорити не могли не брати участі у цій торгівлі. Але достеменно відомі набагато більше віддалені міжнародні зв'язки Феодоро – з Молдавією та Московією. Це наводить на думку, що золотоординські міста Подніпров'я або литовсько-руських земель також були їм добре відомі і «потні коні» довозили феодоритів і туди.

Варто пам'ятати, що серед мешканців Феодоро були фахівці з фортечного будівництва, і якісь їхні навички та традиції могли розповсюджуватися на правобережжі Дніпра, наприклад, в період вітовтового будівництва укріплень або й пізніше.

Історія подільської землі під монгольським володарюванням (до другої половини XIV ст.) теж відома досить фрагментарно. В додаток до історіографії теми зауважимо існування неопублікованої праці Юхима Сіцінського «Пониззя та Побужжя за часів Київського та Галицького князівства» – це четвертий том його «Нарисів з історії Поділля», рукопис зберігається у фондах Історико-культурологічного Подільського братства [8, с. 15].

Після битви на Синій Воді 1362 р. Правобережжя Дніпра опинилося під контролем Литви: «Литва з Русью по том звитязстві забрали Торговицю, котрой еще и теперь в полях мури на устю Бугу реки стоят, Белую Церковь, Звиногород і всі поля аж за Очаков, от Києва, а от Путівля аж до устя Дону от татаров волно учинили и отстрашили аж до Волги, а других в Кафу і ку Азову і Криму загнали, потім до Подоля назад тягнули, где теж татаре в Перекопе мешкали».

На 1370-ті рр. Поділля перетворилося на заселений і економічно розвинений регіон [9, с. 140] – утворювалися нові села; а вже на початку XV ст. протягом місяця могли збудувати замок. Але можливо, що не набагато гіршим край був і в попередні десятиліття – за монгольського володарювання – і литовська експансія, навпаки, військовими діями дестабілізувала на деякий час ситуацію у Правобережжі, зокрема, розграбувавши у 1362 р. адміністративний, торговий та ремісничий центр – Торговицю – згадуване в ярликах місто Йабгу [10, с. 17-19].

Але Поділля певною мірою продовжувало залишатися на довгі роки під золотоординським політичним впливом. З грамоти 1375 р. Олександра Коріатовича кляштору м. Смотрич відомо про виплати в Орду: «І те, що коли усі земляни мають давати дань в татари, то серебро мають також ті люди давати.» [11, с. 220]. Ця формула повторювалася і в наступних відомих грамотах 1388, 1392 та 1401 рр. [12, с. 48].

Князь же Олександр Коріатович воював з ногаєвими татарами; вірогідно, що він міг загинути у сутичках з військами Тохтамиша, який на Правобережжі переслідував сина Мамая [13, с. 202, 204-207].

Нез'ясованим залишається питання щодо географічної межі розповсюдження мечетей і поховальних споруд – кишеней, звідкіля в наступні століття могла б видобуватися цегла, та якою була приблизна кількість поховальних споруд.

Потребує пояснення популярність використання цієї квадратної цегли на Поділлі, зокрема у Меджибожі. Також «унікальні цеглини нестандартніх розмірів» виявлені у замку Синявських в Бережанах [14, с. 31] та, мабуть, їх можна знайти також в інших населених пунктах.

Звертає на себе увагу, що ця цегла відповідає за розмірами золотоординському стандарту. Випалена тонка квадратна цегла широко використовувалась у Золотій Орді – від Нижнього Поволжжя та Південного Уралу до Молдови. Розміри граней становили 21-23 см, на деяких пам'ятках 27-30 см, а товщина скла-

дала 4-5, інколи до 6 см. Для підлоги вироблялася цегла розміром 40х40х5 см. Саманна цегла Поволжя мала розміри 23х23х6 см, 40х40х8 см, також вироблялася прямокутна більших розмірів – 25х45х5 см – з певними відхиленнями від стандарту [15], але треба брати до уваги, що після випалу цегли її розміри зменшувалися.

Метрологічною одиницею при виробництві був лікоть [16]. Кладку робили головним чином на глині, інколи на вапні, тобто після того, як мавзолеї розбирали на будматеріали, слідів залишалося відносно мало, у переважній кількості цегла була цілою та використовувалася для нового будівництва.

Можна припустити, що зразком для виробництва квадратної цегли у XVI-XVIII ст. (?) виступали старі цеглини XIV ст. Якщо адміністративним центром на Правобережжі Дніпра вважати Торговицю, то навряд чи це була межа золотоординської ойкумени.

Мавзолеї знаходились і далі у західному (Буджак, Добруджа) та, можливо, у північному напрямках. Найбільш вірогідна етимологія походження назви міста Кишинів – від татарських мавзолеїв–кешеней; також с. Кишеньки є в Полтавській області. [17; 18]. Поблизу цього села під час досліджень І.А. Зарецького та В.М. Щербаківського також була знайдена квадратна цегла, полив'яні плитки, залишки мозаїки на основі кашину (біла будівельна суміш).

На Півдні Херсонщини зустрічаються невеличкі мавзолеї з саманної цегли, виготовленої з сіро-зеленкуватої гончарної глини, перекриті курганними насипами – поховання безінвентарні, влаштовані за ісламським каноном. Якими були поховальні споруди мусульман у Побужжі в XIV ст. – відомо мало.

Ще 1548 р. «цар Перекопський» Саган Кірей[1] писав польському королю Жигимонту-Августу[2]: «І що ти, брат наш, … до мене, брата свого через посольство передав та у листі своєму писав, називаючи, які урочища є по річкі Богу та по Синій Воді: Яркгумакли[3] і Янкгілунгу[4], називаючи ті поля і землі своїми, аби мої люди теж там не кочували, коні і бидла і овець своїх не пасли. Але на тих землях та урочищах і тепер існують знаки попередників моїх Саін царя, Єзюбека, Чаанбека царя[5] – були кочовища, і до наших часів вони поховані в кешенях, і тепер ті кешені стоять. А коли ті урочища і поля ті ви називаєте своїми, намагаєтесь своїми людьми ті урочища заселити, щоб та тих урочищах жили, коні, бидло і вівці свої там пасли; але я скажу, як ті землі є наші і предки мои «пожитки» з тих земель собі мали, і я теж маю, і з них отримую. І ти, брат наш, не дивись на те, бо столицю свою маю в Кіркелі і в Криму[6], а з давніх часів, кажуть, то було Християнське, а тепер моє Мусульманське. А про те, ваша милість, брате мій, дай спокій, хто ті землі і урочища до своєї руки буде мати і вживати, то того земля буде, бо є то земля ні твоя, ні моя, одно Бозская: хто міцніший, той собі одержить, бо ми з давніх часів звикли у вас брати, а ви звикли нам давати, як предки ваші предкам нашим, а ви нам для того даєте, щоб ваші панства од наших людей в покої були». Далі Сахіб-Гірей бідкається, що на «упоминки» йому присилають дуже погані кожухи, а сукна такі лихі, що усі разом не коштують одного доброго та просить унімати черкасців, канівців та киян, щоб не чинили шкоди його людям [19, с. 41-42].

Згадувані у наведеному листі кешені знаходились на відстані 200-250 км від Меджибожа, але, можливо, що були й розташовані десь ближче. Зараз від них не лишилося сліду, але розібрана цегла пішла у вторинне використання та могла слугувати зразком при відновленні виробництва. Це могло статися і через якийсь відносно великий проміжок часу, тобто традиція зберігалася, так би мовити, шляхом «забувань та нагадувань». У наступні століття квадратна тонка цегла використовувалась для підлог, але не факт, що її одразу почали спеціально для цього виробляти – підлоги та подвір'я часто мостили цеглою вторинного використання.

---

[1] Сахіб І Герай (1501—1551) — кримський хан у 1532—1551 рр.

[2] Сигізмунд II Август (1520 – 1572) — Великий князь Литовський (1544-1572) і король польський (1548-1572) із литовської династії Ягеллонів.

[3] Яркгумакли – тюркськ. Argamakli – етимологію пов'язують з назвою породи коней (?); можливо, гідронім використовувався у типовому значені «Кінська Вода». Це сучасна р._Громоклія, притока Інгулу. На правому березі знаходиться золотоординське городище Аргамаклі-Сарай.

[4] Янкгілунгу – янгі (тюркськ.) «новий»; лунгу – можливо, від молдавськ.-румунськ. у значені «довгий» (?). Топонім нібито повинен вказувати на якесь поселення, судячи з частки «новий» у назві.

[5] Саін (справедливий, добрий) цар – мається на увазі Бату; Єзюбек – Узбек; Чаанбек – Джанібек.

[6] Мова про Кирк-Ор та сучасний Старий Крим (Ескі-Кирим).

На Торговиці знайдена цегла розміром 22х22х5 см, покладена на вапняковому розчині. У Меджибожі подібна цегла «золотоординського стандарту» використовувалась для кладки арок у Торгових рядах (XVII – XVIII ст. – ?), для цього спеціально вироблялися й клиноподібні екземпляри. Також такою цеглою вимощувалася підлога в якихось будівлях фортеці.

Чи вірогідні знахідки архітектурних деталей сельджукського стилю на «болохівських землях» – у північній частині Поділля та на півдні Волині? Вважається, що на Правобережжі північною межею золотоординських володінь була середня течія Південного Бугу [20, с. 36]. З Торговиці поки що відома лише одна вапнякова різьблена деталь. Напевно, що на такі знахідки слід чекати у нижньому Подністров'ї та Побужжі. У Криму капітелей сельджукського стилю було виготовлено приблизно десь кілька тисяч, а збереглося кілька десятків. Ними прикрашалися чисельні мечеті, мавзолеї (дюрбе), а також християнські храми та, можливо, синагоги.

Уявити масштаби нищення можна на прикладі наступних епох, коли від багатої оздоби шляхетських палаців, пам'ятників з кладовищ залишилося зовсім небагато. Наприклад, у музеї Меджибізького заповідника зберігаються лише один фрагмент колони з розкопок на території замку та кілька екземплярів керамічних прикрас для стелі. Також, для порівняння, показовим є співвідношення вірогідної кількості виготовленої на лівобережжі Дніпра половецької скульптури (десятки тисяч) та відомої на сьогодення (кілька тисяч). Переважна їх більшість була розбита чи розпиляна та потрапила до фундаментів хат, або перетворилася на видовбані корита.

Меджибіж є одним з центрів мікрорегіональних досліджень [21]. В історії середньовічного города є два «темні» періоди – «откуда єсть пошла земля Мєжибожская» та роки монгольської державності (кінець XIII – перша половина XIV ст.). За умов обмеженості письмових джерел інформативними можуть виявитися саме археологічні дослідження. Як відомо, Меджибіж віднесений до переліку міст з історичними ареалами, але межі цих територій не визначені, науково не обґрунтовані та законодавчо не закріплені з метою їх охорони. Особливо перспективними для проведення розкопок є ділянки навколо фортеці та вздовж старовинної дороги (район Торгових рядів).

Список використаних джерел: 1. Кирилко В.П. Портал крымской мечети Узбека. // Stratum plus. – 2015. – № 6. – С. 253-276. 2. Хакимов Р.С., 2008. Золотая Орда как вершина тюркотатарской цивилизации. // Золотоордынская цивилизация. – Выпуск 1. – Казань, 2008. – С. 14-21. 3. Миллер М.А. Археология в СССР. / Институт по изучению истории и культуры СССР. – Серия 1. – № 12. – Мюнхен, 1954. – 159 с. 4. Фоменко В.Г. Кишени, ошибочно названные мечетями // МВ. – № 10. – Запоріжжя, 2010. – С. 241-246. 5. Саєнко В.М., Дзюба С.Г. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї. // «Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре». Материалы III Судакской конф. – К. – Судак, 2006. – Т. II. – С. 284–289. 6. Шарибжанова А.А. Влияние сельджукского стиля на исламскую архитектуру Крыма XV – XVI веков / А.А. Шарибжанова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. – 2009. – № 1. – С. 157-162. 7. Саєнко В. Екзерсіси з історії середньовічних міст за Дніпровими порогами. // Фронтири міста. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 25-35. 8. Ващук Д., Мошак М. Народження минулого: невідома спадщина Юхима Сіцінського. / Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с. 9. Черкас Б. Поділля і Орда в другій половині XIV ст. // Краєзнавець Хмельничини. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2011 – С. 140-141. 10. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005 – С. 9-27. 11. Молчановский Н.[В.] Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям). – [К., 1885]. – 426 с.[7] 12. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с. 13. Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII-XIV ст.) – К., 2014. – 388 с.

[7] Д. Ващук та М. Мошак [8, с. 18, 33, 35] помилково пишуть, що Є. Сіцінський посилався на цю працю видання 1887 р. Насправді книга була видана у Києві 1885 р. На відсканованому примірнику монографії (місце зберігання мені не відоме), яка належала вченому (є екслібрис), його рукою на титулі проставлений 1885 р. (див.: http://tovtry.com/ua/history/ secinski/molchanovski/007.gif). Хоча Н. Молчановський і закінчив університет 1884 р., на обкладинці ще зазначено, що він є студентом.

14. Заречнюк О., Оприщенко М., Бойко О. Інвентаризація архітектурних деталей та матеріалів замку Синявських у Бережанах. // Землі Опілля в природно-географічному та історико-культурному розвитку України. / Мат. 4 конф. – Тернопіль, 2012. – С. 28-31. 15. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – Москва, 1994. – 232 с. 16. Васильев Д.В. О размерах золотоордынских кирпичей (опыт статистико-метрологического анализа. // Перекрёстки истории. Акутальные проблемы исторической науки. Мат. конф. 22-23 апреля 2004 г. – Астрахань, 2004 – С. 72-79. 17. Фоменко В.Г. Еще о топониме "Кишинев" // Ономастика. М., 1969. – С. 221-224. 18. Руссев Н.Д. Золотоордынские реликты в грамотах средневековой Молдавии: общий эскиз со случаем «Кишинев» // Золотоордынское обозрение. – № 4 (6). 2014. – С. 113-133. 19. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа. – Т. 1 (с 1545 по 1572 год). – М.: Университетская типография, 1843. – 486 с. 20. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – 245 с.

Summary. *Despite the great number of the buildings for public religious worship, which have been acting during the Golden Horse governance period and which former existence is widely reflected in the toponymy of the respective territories, only few of them remained relatively intact in their initial composition and appearance. Mostly they have been disassembled with the adobes (bricks) and stone décor furtherly used as the building materials for new construction. While the monuments of the Golden Horse culture/ architecture (dated from the end of XIII to the 1st half of XIV century) are widely known in the territories to the west from Dnieper, in Moldova and up to the middle course of Southern Bug, there are no facts of their discovering in the areas to the north. Nevertheless, they quite possibly could be found in the future. As well as worthy to pay attention to the usage of square thin adobes (bricks) in the buildings' construction in the mentioned region in XVII-XVIII century which are very much like the standard model applied in the Golden Horse period and could be the imitation of the earlier patterns.*

«Цеглинка Меджибізької фортеці».
Виставка у Хмельницькій обласній бібліотеці для дітей ім. Т. Г. Шевченка